

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА. ДОСВІД ФРАНЦІЇ, НІМЕЧЧИНИ І УКРАЇНИ

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF PROTECTION OF SOCIAL AND ECONOMIC RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN. EXPERIENCE OF FRANCE, GERMANY AND UKRAINE

Максимович Р.О.,

*аспірант кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена науково-теоретичному аналізу становлення ідеї захисту соціальних та економічних прав і свобод людини як визначального фактору розвитку соціальних держав на теренах Європи. У межах дослідження розкривається історико-правовий аспект конституційного закріплення та захисту соціальних та економічних прав людини.

Ключові слова: права людини, соціальні та економічні права і свободи людини, захист прав і свобод людини, охорона прав і свобод людини.

Статья посвящена научно-теоретическому анализу становления идеи защиты социальных и экономических прав и свобод человека как определяющего фактора развития социальных государств на территории Европы. В рамках исследования раскрывается историко-правовой аспект конституционного закрепления и защиты социальных и экономических прав человека.

Ключевые слова: права человека, социальные и экономические права и свободы человека, защита прав и свобод человека, охрана прав и свобод человека.

The article is devoted to the scientific and theoretical analysis of the formation of idea of protection of social and economic rights and freedoms as a determining factor of development of social states on the territory of Europe. Within the study the historical and legal aspects of constitutional recognition and protection of social and economic rights are revealed.

Key words: human rights, social and economic rights and freedoms, protection of rights and freedoms, preservation of rights and freedoms.

Постановка проблеми. Визнання та захист соціальних та економічних прав людини і громадянина – головна мета і найважливіший інструмент сучасної розвинутої конституційної, правової держави, що прагне забезпечити економічну свободу, добробут, гідність, здоров'я людей, позбавити їх від згубних наслідків фінансово-економічної, державно-політичної кризи та будь-яких інших нестатків у суспільстві.

Захист соціальних та економічних прав і свобод людини означає визнання їх абсолютного авторитету як основоположної мети розвитку громадянського суспільства і держави в Україні. Але поки правова культура та психологія населення не набуде міцної опори в розумінні ідеї прав людини, яка об'єднає все суспільство, важко буде домогтися розвитку соціальної держави. Прийняття в 1996 році Конституції України було покликано впорядкувати безсистемні процеси розвитку, що відбувалися в країні, створити нормативно-правові та інституційні засади для формування демократичної держави, покликаної забезпечити права і свободи людини, зокрема соціальні та економічні. Конституція України в ч. 2 ст. 3 проголосила: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1].

Метою статті є проведення історико-правового дослідження становлення інституту захисту соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина в контексті динаміки їх закріплення в законодавстві Франції, Німеччини та України. Поставлене завдання досліджуватиметься шляхом аналізу перших законодавчих положень про соціальні та економічні права, їх закріплення і захист.

У межах наукової статті ми не проводитимемо аналіз нормативно-правових актів стародавніх часів (закони XII таблиць, закони Драконта і т.д.) та національних українських правових джерел («Руська Правда», Литовські Статути, Конституція Пилипа Орлика, «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького» і т.д.), оскільки переконані, що це є предметом окремого наукового дослідження. Проте ми вважаємо за необхідне підкреслити той факт, що звичаєві правові пам'ятки заклали передумови для подальшого розвитку соціально-економічних прав у світі. А українські національні юридичні джерела стали потужним поштовхом для розвитку ідеалів вільної людської особистості в Україні в сучасних її інтерпретаціях.

Стан дослідження. Питання захисту соціальних та економічних прав як окремого інституту конституційного права є малодослідженим. Більшість учених аналізують питання захисту в контексті теорії права або ж дослідження правової природи

соціальних та економічних прав. Зазначена проблема фрагментарно досліджувалася такими українськими та зарубіжними вченими-правознавцями, як Ю.М.Рижук, О.М.Волкова, Р.С.Веприцький, Д.В.Шабайлов, О.М.Гвоздева, П.М.Рабінович, Н.В.Гончарова, Л.Д.Воєводін, В.М.Ведяхін, М.І.Козюбра, А.М.Колодій, О.Ю.Тодика, Ю.С.Шемшученко.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми захисту соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина в історичному аспекті надає можливість визначити стан та рівень розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні, місце людини в системі суспільних відносин, ефективність впливу права на соціальні процеси в суспільстві.

У давні часи та до появи міжнародних документів щодо прав людини проблемі захисту соціальних та економічних прав на конституційному рівні приділялося мало уваги. Сутність та зміст захисту прав і свобод людини в законодавствах європейських держав носили абстрактний характер і означали можливість держав, їх органів захищати ті чи інші соціальні та економічні права, не конкретизуючи чи йде мова про захист порушених прав чи про гарантії, форми реалізації тих чи інших ще не порушених прав. Переважно факт закріплення правових норм у конституціях та законодавстві соціальних та економічних прав означав, що держава визнає ці права та прагне всебічного їх забезпечення. Тобто наявність самого нормативного припису і вважалося формою їх державного захисту, адже ті права, які держава не визнавала, не закріплювалися в законодавстві. Тому факт появи перших законодавчо закріплених соціальних та економічних прав людини вважатимемо історичними періодами розвитку ідеї їх захисту.

Для змістовного розуміння динаміки конституційного закріплення соціальних та економічних прав у Франції, Німеччині та Україні, варто з'ясувати правову природу основних понять.

Насамперед варто визначити сутність поняття «права людини». На нашу думку, найбільш вдало його сформулював відомий український теоретик права П.М.Рабінович: «Права людини – це зумовлені рівнем розвитку суспільства можливості людини (чи групи людей) отримувати та використовувати засоби, необхідні для задоволення її біологічно і соціально обґрунтованих – у конкретно-історичних умовах – потреб існування й розвитку та забезпечувані обов'язками інших суб'єктів» [3, с. 156].

Щодо дефініції соціальних та економічних прав людини, то у вчених не має єдиного підходу до розкриття їх змісту і системи. У межах наукової статті будемо притримуватися позицій тих українських науковців, які в найбільш сучасному вигляді сформулювали означені вище права. Так, Ю.М.Рижук у дисертаційному дослідженні «Конституційно-правові основи економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні» у 2012 році визначила економічні права як «законодавчо закріплені можливості людини і громадянина брати участь у суспільному виробництві (обміні, розподілі та використанні) матеріальних та нематеріальних благ, вільно розпоряджатися

результатами своєї економічної діяльності з метою задоволення власних потреб» [4, с. 8]. У свою чергу, О.М.Волкова в дисертації «Соціальні права особи: питання теорії» у 2011 році визначила соціальні права особи як її «можливості щодо реалізації своїх здібностей для забезпечення гідного рівня життя для себе та своєї сім'ї, здійснення трудової діяльності та в передбачених законом випадках можливостей претендувати на отримання від держави певних матеріальних благ [5, с. 8].

Варто відзначити, що як українські, російські, білоруські, так і європейські вчені наголошують на системоутворюючому характері соціальних та економічних прав і свобод, їх взаємопов'язаності та неподільності. А центральним, інтегруючим елементом вважають гідний життєвий рівень (добробут, соціальну захищеність) людини [6, с. 10–13; 7, с. 95–99; 8, с. 32–34; 9, с. 140–145]. Не дивно, що в радянський період сформувалася конструкція «соціально-економічні права», зважаючи на їх взаємопохідний характер. Варто зазначити, що і сьогодні багато вчених притримуються саме такого підходу. Зокрема, Р.С.Веприцький під соціально-економічними правами розуміє «можливості людини та громадянина у сфері власності, підприємництва, праці та відпочинку, соціального захисту, житлового забезпечення та охорони здоров'я, що мають за мету створення умов для належного розпорядження особою власністю і працею та захист працівників, що опинилися в складній життєвій ситуації, як з боку держави, так і з боку суспільства» [10, с. 16].

Отже, можна зробити висновок, що соціальні та економічні права стосуються підтримки і нормативного закріплення гідного рівня та умов життя людини (зайнятості, житла, добробуту, соціальної захищеності, власності і т.д.).

Не менш дискусійним є питання з'ясування сутності поняття захисту прав і свобод людини.

Сьогодні захист прав людини і громадянина розуміють як одну з неодмінних ознак сучасної держави, при цьому забезпечення реальності таких прав є своєрідним індикатором сталості й зрілості такої держави. Така позиція є результатом поступового становлення державно-правових поглядів у напрямі визнання людини, її прав, свобод і законних інтересів найвищою соціальною цінністю, орієнтиром у діяльності держави й усіх суспільних інститутів [2, с. 69–70].

З розвитком соціально-економічних прав у СРСР, науковці і вчені-конституціоналісти почали обговорювати питання, пов'язані з їх захистом. З того часу і до сьогодні існує певна дискусія стосовно визначення змісту «захисту» прав людини, адже як радянські, так і сучасні науковці не знайшли єдиного підходу до розуміння цього терміну. Така невизначеність пов'язана з лінгвістичною і змістовною схожістю з поняттям «охорона прав».

Чинне законодавство України теж не розмежує ці поняття, часто вживаючи їх як синоніми чи схожі поняття. В Основному Законі ж вони вживаються в різних значеннях. Так у ч. 4 ст. 13 Конституції

України закріплено: «Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом». У той час ст. 49 Конституції України встановлює: «Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування». У межах статті важливою є ч. 3 ст. 36 Конституції України, яка визначає: «Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів».

Неоднозначно тлумачаться вищезазначені терміни і в сучасних словниках. Наприклад, відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови за редакцією В.Т. Бусел слово «захист» визначається як заступництво, охорона, підтримка [11, с. 432]. А похідне поняття «захищати» визначає як «обороняти, охороняти...; пильно стежити за недоторканністю чого-небудь і багато робити для цього...; боронити, обстоювати погляди, права, інтереси, честь кого-небудь» [11, с. 433].

У свою чергу, «охорона» означає дію за значенням охороняти. У словнику також наводяться приклади його вживання, а саме: «охорона вод – система заходів, спрямованих на запобігання, обмеження і ліквідацію наслідків забруднення, засмічення і виснаження вод; охорона здоров'я – система заходів, спрямованих на збереження і підвищення рівня здоров'я кожної окремої людини і населення в цілому; охорона праці – система заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини в процесі трудової діяльності». Поняття ж охороняти означає «оберігати; забезпечувати, гарантувати недоторканність кого-, чого-небудь; захищати від чого-небудь» [11, с. 870].

Для порівняння автор звернувся до Тлумачного словника російської мови під редакцією С.І. Ожегова, Н.Ю. Шведової. Поняття «захист» визначається як те, що «захищає, слугує обороною; захищає охороняючи». А «охорона» пояснюється через поняття «оберігати» [12, с. 196].

Отже, як бачимо, тлумачні словники досліджуваних понять розглядають як синоніми або похідні один від одного.

Зокрема, про їх тотожність говорив і Л.Д. Воеводін, який зазначав, що охорона основних прав громадян полягає не тільки і не стільки в їх захисті від можливих порушень, скільки в забезпеченні умов та засобів для фактичного користування ними кожним громадянином. Тобто під терміном «охорона» він розуміє як власне охорону, так і захист прав і свобод [13, с. 34–37]. У правовій доктрині існують й інші думки. Так, С.О. Гіда розмежовує їх за моментом настання юридичного факту порушення права: «охорона включає заходи, що застосовуються до моменту порушення прав людини, а захист – після вчинення правопорушення» [14, с. 759].

У межах наукової статті будемо притримуватися позиції В.М. Ведяхіна, який вважає, що пов'язувати «захист» лише із вчиненим правопорушенням недоцільно, оскільки таке тлумачення істотно збіднює

зміст і сутність захисту права як правової категорії. Науковець зауважує: «Захищати право потрібно не лише у випадку вже вчиненого правопорушення, а й за наявності загрози порушення прав та законних інтересів» [15, с. 26].

Продовжуючи тему нашого дослідження, науковий інтерес має думка російської вченої Н.В. Гончарової, яка зауважила, що соціальні та економічні права людини і громадянина досить важко захистити за допомогою індивідуального чи колективного оскарження. А основним методом захисту, який має застосовуватися, бачить державний, муніципальний або громадський контроль, який повинен супроводжуватися достатнім бюджетним фінансуванням. Отже, як ми бачимо, захист соціальних та економічних прав людини – це насамперед державна діяльність щодо забезпечення таких прав, а сама законодавча норма, у якій закріплюються соціально-економічні права є гарантією їх державного захисту [16, с. 12].

Переходячи до дослідження становлення інституту захисту соціальних та економічних прав, варто згадати відому істину: без знання історії неможливе пізнання сучасного, а отже, ефективне наукове забезпечення юридичної діяльності. Тому в науковій статті ми вибірково (на прикладі Франції, Німеччини, України) розглянемо процес виникнення і розвитку інституту захисту соціальних та економічних прав людини. При цьому аналіз проводитиметься з теоретичних позицій вивчення сучасного стану інституту захисту прав людини. Правомірність такого підходу полягає в тому, що багато сутнісних ознак захисту прав людини склалися не виключно в цей час, а мають певні історичні передумови.

Відзначимо, що про зародження елементів інституту захисту соціальних та економічних прав людини в сучасній інтерпретації цього терміну можна говорити лише з появою перших нормативно-правових актів, регулюючих такі правовідносини.

Історичними передумовами виникнення інституту захисту соціальних та економічних прав людини на теренах Європи в кінці XVIII ст. – початку XIX ст. стала ідея соціального реформування суспільства. Ця ідея сформувалася в процесі соціальної боротьби, що точилася в капіталістичних суспільствах того часу, за покращення свого економічного положення та культурного статусу, головною метою якої було пом'якшення протистояння між багатими і бідними в суспільстві шляхом прийняття соціального законодавства. Так виникли так звані «права другого покоління», які більшість дослідників вважають позитивними правами, що вимагають для їх реалізації та захисту участі держави. О.М. Баймуратов описав їх як права, які «фіксують певні умови існування, що покликані забезпечити самовідтворення людини з гідними її якостями буття» [17, с. 164].

У межах цього дослідження особливий авторський інтерес становить процес становлення інституту захисту прав людини у Франції, де ідеї природних невідчужуваних прав людини, сформульовані в доктринах Ж.-Ж. Руссо, Г. Гроція, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, стали могутнім фактором Великої

французької революції. Ця революція була глибоко національним явищем, але в силу універсальності проголошених нею цінностей та ідеалів отримала величезний резонанс у всьому світовому співтоваристві. Правовим документом, що відображає внутрішньо-ідеологічний зміст Французької революції, є Декларація прав людини і громадянина 1789 року. У ній викладені «природні, невід'ємні і священні права людини». Декларація проголосила, що люди народжуються вільними і рівними у своїх правах, що мета будь-якого політичного союзу – забезпечення природних і невід'ємних прав людини – свободи, власності, безпеки й опору гнобленню. На основних положеннях Декларації прав людини і громадянина 1789 року базується Французька Конституція 1958 року. Ідеї та принципи Декларації Великої Французької революції знайшли відображення в багатьох міжнародно-правових документах із прав людини.

Становлення і розвиток сучасного соціального законодавства належить Німеччині. Перші соціальні закони з'явилися в період широкомасштабних залізничних робіт з будівництва нових колій, коли щодня вмирили й отримували робочі травми сотні працівників. Це змусило німецьких юристів розглянути залізницю як джерело підвищеної небезпеки і передбачити в законодавстві особливу відповідальність власників залізничних підприємств (у 1871 році прийнятий Закон про матеріальну відповідальність). У подальшому це дало поштовх до прийняття законів про обов'язкове страхування робочих від хвороби (1883 рік), від нещасного випадку на виробництві (1884 рік), за інвалідністю та за старістю (1889 рік) [18, с. 146].

Конституційне закріплення соціальних прав в Німеччині отримали у Веймарській Конституції 1919 року, яка увійшла в історію як «перша соціальна конституція в умовах капіталістичного ладу». Французький політолог Ж. Бордо писав, що цей документ «надовго залишиться прототипом Конституції, яка проголосила соціальні права».

Веймарська Конституція 1919 року закріпила широкий перелік соціальних прав. Зокрема, у ст. 151 Веймарської Конституції проголошувалося, що «господарський лад життя повинен відповідати засадам справедливості і меті забезпечення для всіх гідного існування людини. У зв'язку з цим належить забезпечити господарську свободу окремої особистості» [19, с. 151]. Варто відзначити, що це положення близьке за змістом до ч. 1 ст. 3 чинної Конституції України, згідно якої «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Крім того, у Веймарській конституції 1919 року встановлювалося, що «Власність зобов'язує. Володіння нею повинно в той же час служити загальному добробуту» (ст. 153). Проголошувалася державна підтримка сім'ї, материнства і дитинства: «Збереження в чистоті, оздоровлення та соціальний захист сім'ї складають завдання держави і громад. Багатодітні сім'ї мають право на рівноцінне піклування» (ст. 119).

Слід також відмітити ст. 155 Веймарської конституції 1919 року, яка визначає правові принципи

землекористування: «Розподіл землі і користування нею знаходиться під контролем держави в цілях попередження зловживань і надається кожному німцю належного житла, а всім німецьким сім'ям перш за все – багатодітним – домашнього осередку і господарства, яке б відповідало їх потребам...»

Крім того, конституційно закріплювалася свобода створення професійних спілок (ст. 159), створення системи соціального страхування, «в якому страхувальникам надається вирішальна участь» (ст. 161), право на працю і на підтримку в разі безробіття (ст. 163), заохочення середнього класу (ст. 164), право працюючих на участь у визначенні умов праці та в управлінні підприємствами – з достатньо детальною регламентацією організації соціального партнерства на різних рівнях (ст. 165) [19, с. 313–318].

Варто також зауважити, що захист соціальних та економічних прав людини, закріплених у Веймарській конституції, гарантувався державою. Заснований на законі примус допускався тільки для забезпечення прав, яким загрожує порушення, або якщо це було необхідно для загального блага [20, с. 61].

На жаль, прогресивні соціальні положення Веймарської конституції не могли бути реалізовані у важких економічних умовах, у яких опинилася Німеччина після поразки в Першій світовій війні. Перераховані вище норми були скоріше побажаннями – тими цілями, до досягнення яких необхідно прагнути в соціальній сфері. Проте через відсутність необхідної економічної бази, а також політичної стабільності в країні вони не могли бути досягнуті.

Досліджуючи становлення інституту захисту соціальних та економічних прав в Україні, варто зазначити, що жовтнева соціалістична революція 1917 року в Росії кардинально змінила долю розвитку української державності. Поява згодом нової держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) з принципово новим державним устроєм, політичними та міжнародно-правовими ідеями суттєво вплинула на розвиток інституту захисту соціальних та економічних прав в Україні. Цей період характеризувався одержавленням більшості сторін суспільного життя, наслідком якого стало створення юридичної конструкції «соціально-економічні права громадян», які мали пріоритет щодо особистих та політичних прав. При цьому соціально-економічні права «заміщали» право приватної власності і свободу економічної діяльності. За часів Радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 років), які повністю повторювали основний зміст конституцій Радянського Союзу. Так, наприклад, Конституція СРСР 1936 року, у якій гарантувалося права на працю, відпочинок, освіту, матеріальне забезпечення в старості. Праця проголошувалася обов'язком кожного здатного до неї громадянина. У Конституції УРСР 1937 року вперше знаходить своє правове оформлення особиста власність громадян, фактичне становлення якої відбулося значно раніше у формі так званої трудової власності. Щодо соціальних прав, важливим правовим документом була Постанова ЦВК і СНК СРСР

від 20 грудня 1929 року «Про єдиний бюджет соціального страхування СРСР», відповідно до якої був введений єдиний бюджет соціального страхування на всій території СРСР. А також Постанова «Про забезпечення у порядку соціального страхування на випадок старості». Згідно документа пенсії надавались незалежно від стану працездатності. Постанова ЦВК і СНК СРСР «Про соціальне страхування» від 23 червня 1931 року встановила розмір допомоги з тимчасової непрацездатності залежно від приналежності до робочих чи службовців, від безперервного стажу роботи, від членства в профспілці, від галузі народного господарства [21, с. 179]. Органи соціального страхування зобов'язувалися розвивати профілактичну, медичну та соціально-побутову допомогу. Варто зауважити, що суттєвою гарантією захисту соціальних прав було закріплення кримінальної відповідальності володільців, відповідальних керівників підприємств, установ, господарств, а також приватних осіб, які користуються найманою працею у випадку несвочасної виплати внесків та за порушення вимог соціального законодавства [21, с. 179].

Конституція СРСР 1977 року значно розширила перелік прав, а також передбачила гарантії їх захисту. Зокрема, стаття 49 Конституції СРСР встановлює, що посадові особи зобов'язані у визначені терміни розглядати заяви і пропозиції громадян, давати на них відповіді і вживати необхідних заходів.

Сучасний же період розвитку інституту захисту соціальних та економічних прав і свобод в Україні почався з 1991 року з проголошення незалежності, прийняттям у 1996 році Конституції України, яка

закріпила всі права визнані міжнародними організаціями.

Висновки. Таким чином, історична поява та визнання соціальних та економічних прав і свобод людини в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. умовно роздвоїли усталене уявлення про права людини. Зокрема, визначивши існування «юридичних прав», сформованих як засіб захисту людини від державного втручання, і «права-вимоги» – як засіб отримання допомоги від держави та її захист, закріплених у законодавчих актах соціальних та економічних прав.

Правовим документом, що створив передумови розвитку інституту захисту економічних прав у Європі стала Декларація прав людини і громадянина прийнята у Франції 1789 року, яка закріпила невід'ємне природне право приватної власності. Становлення сучасного європейського інституту захисту соціальних прав належить Німеччині, у якій перше соціальне законодавство з'явилося ще в кінці XIX ст. Становлення інституту захисту соціальних та економічних прав в Україні відбувався паралельно з розвитком радянської моделі примату соціально-економічних прав. У конституціях УРСР закріплювався широкий перелік соціальних прав щодо забезпечення гідного життєвого рівня громадян, що було пріоритетним завданням соціалізму. Разом із тим в Україні удержувалася приватна власність, заборонялася господарська ініціатива, економічна конкуренція тощо. З проголошенням незалежності України в 1991 році почався сучасний процес розвитку інституту захисту соціальних та економічних прав людини відповідно до міжнародних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
2. Соколенко О.Л. Теоретичні засади захисту прав громадян у демократичній, соціальній, правовій державі / О.Л. Соколенко // Право і Безпека. – 2012. – № 3. – С. 69–74.
3. Рабінович П.М. Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння) / П.М. Рабінович // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 150–168.
4. Рижук Ю.М. Конституційно-правові основи економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю.М. Рижук ; Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана – К., 2012. – 18 с.
5. Волкова О.М. Соціальні права особи: питання теорії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.М. Волкова ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2011. – 20 с.
6. Waldron J. Socioeconomic Rights and Theories of Justice, Public law & legal theory research paper series Working paper no. 10–79 / J. Waldron. – NEW YORK UNIVERSITY, 2010. – 31 p.
7. Шабайлов Д.В. Социально-экономические права в системе прав человека и гражданина / Д.В. Шабайлов // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3 «Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права». – 2007. – № 3. – С. 95–101
8. Веприцький Р.С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи / Р.С. Веприцький // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 32–37.
9. Гвоздева О.М. Социально-экономические права человека в современном конституционном праве / О.М. Гвоздева // Проблемы истории, экономики и управления : материалы межвузовской научной конференции преподавателей и студентов Омского регионального института. – Омск : Редакция «Омский научный вестник», 2005. – С. 136–151
10. Веприцький Р.С. Правове регулювання захисту соціально-економічних прав людини в сфері праці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Р.С. Веприцький ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 19 с.
11. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад, і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
12. Ожегов С.И. Словарь русского языка // С.И. Ожегов ; под ред. докт. филол. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. – М. : Русский язык, 1984. – 736 с.
13. Воеводин Л.Д. Юридические гарантии конституционных прав и свобод в социалистическом обществе // Л.Д. Воеводин, Е.Н. Гендзехадзе, А.Д. Зайкин, Р.И. Иванова. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 343 с.
14. Гада Є.О. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10-ти т. / Є.О. Гада ; ред. : Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, Ю.С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005– . – Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – 1224 с.
15. Ведяхин В.М. Меры защиты как правовая категория / В.М. Ведяхин // Право и политика. – М. : Nota Bene, 2005. – № 5. – С. 21–34.

16. Гончарова Н.В. Механизм защиты прав и свобод человека и гражданина в субъектах Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Н.В. Гончарова. – Белгород, 2011. – 22 с.
17. Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право / М.О. Баймуратов. – Х. : Одіссей, 2008. – 704 с.
18. Бірюк Л. Розвиток європейського соціального законодавства: закономірності і протиріччя // Л. Бірюк // Вісник Конституційного Суду України – 2013. – № 3. – С. 146–155.
19. Конституция Германской империи (Веймарская) 1919 г. : [хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран] : в 2 т. / отв. ред. д. ю. н., проф. Н.А. Крашенинникова. – М., 2004– . – Т. 2 : Современное государство и право. – 2004. – 420 с.
20. Лафитский В.И. Конституционные традиции и модели в сравнительно-правовом измерении / В.И. Лафитский // Конституционная культура: универсальные ценности и национальные особенности : сб. науч. тр. ; РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отдел правоведения / отв. ред. Е.В. Алферова, Г.Н. Андреева. – М., 2011. – 244 с.
21. Севрюков Д. Особливості становлення соціального забезпечення в СРСР // Д. Севрюков // Публічне Право. – 2012. – № 1. – С. 176–182.